

Inleiding

Weinig onderwerpen zijn in het hedendaagse publieke debat zo sterk op de voorgrond getreden als 'globalisering'. Onoverzienbaar groot is inmiddels het aantal verhandelingen waarin onder deze noemer wordt gewezen op de uitbreiding van transacties en communicatiestromen over grote afstanden, de toenemende incorporatie van mensen in wereldwijde afhankelijkheidsnetwerken, de groeiende betekenis van transnationale organisaties en het daarmee gepaard gaande autonomie- en functieverlies van nationale staten. Niet alleen onderzoekers in een veelheid van disciplines, ook politici en beleidsfunctionarissen hebben zich van het begrip meester gemaakt, getuige bijvoorbeeld het in maart 1994 door de toenmalige Nederlandse minister van Economische Zaken georganiseerde 'globaliseringsdebat' en de recente benoeming van de minister-president van hetzelfde kabinet, drs. R.F.M. Lubbers, tot hoogleraar in de globalisering.

Over het toegenomen belang van mondiale vervlechtingen bestaat geen verschil van mening meer. Over de achtergronden, de betekenis en de gevolgen daarvan heerst echter grote onduidelijkheid. De geschiedenis van de termen *globalisering* en *mondialisering* biedt een eerste verheldering van de ideeënontwikkeling op dit gebied.

Hoewel er van oudsher woorden zijn om de meest omvattende tussenmenselijke samenhangen aan te duiden (wereld, mensheid), zijn zowel 'globalisering' als 'mondialisering' uitdrukkingen van recente datum. Het Engelse *global* bestaat al veel langer, maar kreeg rond 1960 een meer specifieke betekenis. Die had betrekking op de mogelijkheden van de nieuwe communicatietechnologie. Door televisie en satellietverbindingen ontstond volgens de Canadese media-profeet Marshall McLuhan een 'gedeelde gelijktijdigheid' die de mensheid zou samenballen in één werelddorp, een *global village*.¹ McLuhan opperde die gedachte voor het eerst in 1960, toen de Koude Oorlog over zijn hoogtepunt heen leek, de dekolonisatie in volle gang was en ook het begin van de ruimtevaart bijdroeg tot een nieuwe kijk op de aardse verhoudingen. Als aanduiding voor ontwikkelingen in de richting van zo'n *global village* deed kort daarna het woord *globalization* zijn

intrede. De eerste vermeldingen die de Oxford English Dictionary daarvan geeft, stammen uit de eerste helft van de jaren zestig.

In eenzelfde profetische toonaard als McLuhan en met een vergelijkbare strekking werd in Frankrijk aan het begin van de jaren zestig geschreven over de 'planetaire' verbanden die een einde zouden maken aan de opdeling in de eerste, tweede en derde wereld. Ook bij de Fransen was de nieuwe communicatietechnologie een van de voornaamste referenties.² Maar in het Frans bestond naast het futuristisch aandoende 'planétair' nog een andere uitdrukking: *mondial*, mondiaal. *Monde* en *mondial* zijn oude uitdrukkingen, maar net als het Engelstalige *globalization* is ook *mondialisation* van recente datum. Als eerste datering geeft de Petit Robert 1953. Het woord *mondialement* stamt uit dezelfde tijd.

Terwijl de Franse terminologie weinig weerklank heeft gevonden buiten de francophone landen, hebben *global* en *globalization* in het Engelse taalgebied en daarbuiten grote opgang gemaakt. In toenemende mate werd gewag gemaakt van 'globale' samenhangen, zoals blijkt uit de snelle toename van het aantal Engelstalige boeken met het woord *global* in de titel.³ In de hele eerste helft van deze eeuw kwam het woord slechts in 11 boektitels voor. De groei begon in de jaren vijftig (82 titels), zette door in de jaren zestig (303 titels) en zeventig (1760 titels) en liep in de jaren tachtig op tot 4500 titels. Min of meer parallel daarmee steeg vanaf de jaren zestig ook de populariteit van de term *globalization*, die inmiddels met enige vertraging als het anglicisme 'globalisering' in het Nederlandse taalgebruik is doorgedrongen.

Wat verklaart de snelle verbreiding van de notie van globalisering of mondialisering? Het eenvoudigste antwoord is dat de realiteit van mondialisering - de uitbreiding en verdichting van betrekkingen over grote afstanden en, als tegenhanger daarvan, de inkrimping van afstanden in termen van tijd, kosten en beleving - zich opdrong. Maar er zijn meer specifieke ontwikkelingen aanwijsbaar die voor de opmars van de mondialiseringsgedachte van belang zijn geweest. In de eerste plaats de al genoemde intensivering van lange-afstandscommunicatie door middel van de elektronische media. Werde daarbij aanvankelijk vooral gewezen op de invloed van de televisie, de laatste tijd is daar de rechtstreekse wereldwijde communicatie via computernetwerken bijgekomen. Een tweede reden voor het denken in mondiale verhoudingen is het inmiddels wijdverbreide besef van een wereldomvattende milieuproblematiek. Boektitels als *Only One Earth* (1972) en *Our Common Future* (1987) drukken uit dat mensen over de hele wereld op elkaar zijn aangewezen bij gemeenschappelijke problemen van vervuiling, erosie, overbevolking, atmosferische veranderingen en uitputting van hulpbronnen.⁴ Een derde reden voor de verbreiding van de

notie van mondialisering is van politiek-militaire aard: het verzwakken en vervolgens verdwijnen van de antagonistische tegenstelling tussen het communistische Oosten en het liberaal-democratische en kapitalistische Westen, de tweede en de eerste wereld. En tenslotte hebben ook economische veranderingen tot de populariteit van de notie bijgedragen. Daarbij gaat het vooral om de groei van niet-westerse markteconomieën die de economische suprematie van het Westen hebben aangetast: Japan en vervolgens de Aziatische *newly industrializing countries*. Zo is niet alleen het onderscheid tussen de eerste en tweede wereld vervaagd of verdwenen, maar ook dat tussen de eerste en de derde wereld.

Ideëen over mondialisering en globalisering ontwikkelden zich aanvankelijk in de periferie van het academische bestel. Iemand als Marshall McLuhan vertegenwoordigde geen gevestigde discipline en kreeg voornamelijk buiten wetenschappelijke kring (met name in de *underground* van de jaren zestig) de reputatie van een interessant denker. Internationale verhoudingen werden aan de universiteiten hoofdzakelijk bestudeerd in subdisciplines als het volkenrecht, de leer der internationale betrekkingen en de internationale economie. In de geschiedschrijving waren interstate-lijke betrekkingen weliswaar van oudsher voorwerp van studie (diplomatieke en militaire geschiedenis), maar het gangbare historisch onderzoek werd binnen nationale en lokale kaders verricht; wereldgeschiedenis was het terrein van eenlingen als Arnold Toynbee, William McNeill en Fernand Braudel. In de sociologie werd de meest omvattende eenheid van onderzoek en theorievorming - de maatschappij, de samenleving, het sociale systeem - doorgaans stilzwijgend geïdentificeerd met de nationale staat, terwijl in de culturele antropologie sinds het uit de mode raken van diffusietheorieën interculturele betrekkingen weinig meer object van onderzoek waren.

Inmiddels is deze arbeidsdeling ingrijpend veranderd. De mondialiseringsprocessen die nu gaande zijn, hebben het onderzoek naar wereldwijde samenhangen en ontwikkelingen in vele disciplines een nieuwe impuls gegeven. In de economie zijn uitdrukkingen als 'global economy' en 'global competition' pasmund geworden, al is hun wetenschappelijke status niet onomstreden.⁵ In de politicologie wordt minder uitgegaan van staten als dé actoren in de internationale politieke arena en wordt met behulp van begrippen als 'internationaal regime' getracht recht te doen aan de toenevende betekenis van internationale verdragen, regulering en controle.⁶ Wereldgeschiedenis is een aparte tak van de geschiedschrijving aan het worden, met een eigen tijdschrift als het *Journal of World History*.

Hoewel de sociologie volgens de eerste programmatische omschrijvingen van Comte niets minder dan de mensheid als geheel tot onderwerp had,

ontwikkelde het vak zich vanaf zijn vestiging als universitaire discipline tot een sterk aan nationale kaders gebonden discipline, gericht op de bestudering van sociale verhoudingen binnen een (meestal de eigen) staat. Belangstelling voor verhoudingen en processen die de staatsgrenzen overschreden was nooit helemaal afwezig - bijvoorbeeld in de studie van migratie - maar leefde pas vanaf de jaren zestig weer op. Een opmerkelijk voorbeeld daarvan was een artikel van Wilbert Moore uit 1966, dat een *global sociology* bepleit waarin de wereld als één groot sociaal systeem zou worden opgevat.⁷ De hernieuwde aandacht voor internationale verhoudingen werd gevoed door de groeiende kloof tussen arme en rijke landen. Ter verklaring hiervan - en als kritiek op eerder geformuleerde moderniseringstheorieën - ontwikkelden Latijns-Amerikaanse sociologen als Fernando Henrique Cardoso modellen van eenzijdige internationale afhankelijkheidsrelaties. Deze *dependencia*-theorie vormde een inspiratiebron voor het werk van Immanuel Wallerstein. Diens wereldsysteem-theorie, voor het eerst in 1974 geformuleerd en daarna op verschillende manieren uitgewerkt, is inmiddels niet meer uit het sociologisch repertoire weg te denken, al is zij, zacht uitgedrukt, zeer omstreden.⁸ De theorie kwam, zou men achteraf kunnen zeggen, op het juiste moment, en de betekenis ervan is vooral gelegen in het feit dat zij de weg heeft geëffend voor een meer internationale of 'mondiale' oriëntatie in de sociologie. Van betekenis hiervoor is met name in Nederland ook het werk van Norbert Elias geweest, in wiens figuratiebenadering staten niet als vanzelfsprekende maar als te verklaren sociale eenheden worden opgevat, en de onderlinge samenhang van betrekkingen tussen en binnen staten als uitgangspunt wordt genomen.

De laatste jaren zijn pleidooien voor zo'n brede oriëntatie veelvuldig herhaald, bijvoorbeeld in het tijdschrift *International Sociology* dat onder auspiciën van de International Sociological Association in 1986 werd opgericht. In het voorwoord van het eerste nummer gaf de toenmalige ISA-president (en huidige president van Brazilië), de eerder genoemde Cardoso, als motief voor de oprichting van het tijdschrift het bijeenbrengen van werk van sociologen 'from diverse cultural traditions', waardoor 'a more global and comprehensive view of contemporary sociology' zou worden geboden. In een terugblik op de eerste jaren van het blad stelde Martin Albrow vast dat de sociologie inmiddels de fase van 'globalism' had bereikt, waarin 'the real world of 5 billion people' het 'object of concern' was - een uitspraak die eerder goede bedoelingen onthulde dan erg ter zake was.⁹

Evenmin als in de sociologie maatschappijen in de betekenis van nationale staten nog de vanzelfsprekende eenheden van studie zijn, zijn culturen dat in de antropologie. Cultuur wordt zelden meer opgevat als een coherent en duidelijk afgebakend geheel, kenmerkend voor een al even duidelijk

omlijnde stam, volk of etnische groep, maar als een steeds veranderend en niet zelden innerlijk tegenstrijdig repertoire van symbolen, praktijken en oriëntaties waarvan de grenzen evenmin vastliggen als de inhoud. Ook hierin, en in de toegenomen aandacht voor vermenging van cultuurelementen ('creolisering'), weerspiegelt zich een toenemend interdependente wereld waarin samenlevingen annex culturen steeds minder in isolement naast elkaar bestaan.

Ook de sterk toegenomen sociaal-wetenschappelijke belangstelling voor staats- en natievorming, nationale identiteit, nationalisme en etniciteit kan in dit kader worden begrepen. Juist waar nationale staten hun vanzelfsprekend karakter verliezen, worden hun ontstaansgeschiedenis en ontwikkeling een probleem. Waar 'maatschappij' niet meer samenvalt met 'staat' en 'natie' wordt het specifieke karakter van die laatste een vraag. Waar grenzen problematisch worden, wordt het trekken van grenzen zelf voorwerp van studie. Interessant is dat op dit hele veld van onderzoek ook de grenzen tussen disciplines vervagen; sociologie, antropologie, geschiedenis, politicologie en sociale geografie lopen hier in elkaar over en zijn nauwelijks meer van elkaar te onderscheiden.

Tot op zekere hoogte geldt dit ook voor deze bundel. Beoogd wordt met dit boek te laten zien hoe verschillende processen die onder de noemer van mondialisering te plaatsen zijn met elkaar samenhangen, in elkaar grijpen, en hoe in de analyse ervan niet met een monodisciplinaire benadering kan worden volstaan.

Definiëren we 'mondialisering' kortweg als de ontwikkeling waarin mensen in toenemende mate in wereldwijde afhankelijkheidsnetwerken worden opgenomen, dan zijn in de analyse daarvan drie dimensies te onderscheiden: een empirische, een theoretische en een normatieve.

Bij de empirische dimensie is het de vraag naar welke feitelijke processen het begrip mondialisering verwijst. Vier aspecten kunnen hierbij onderscheiden worden. Op economisch-commercieel gebied gaat het om de groei van de wereldhandel, de uitbreiding van internationale financierings- en investeringsstromen en de toenemende betekenis van multinationale of transnationale ondernemingen. Op politiek gebied betreft mondialisering het ontstaan van tussen- en bovenstatelijke samenwerkingsverbanden en de uitbreiding van regulerings- en controlefuncties van internationale organisaties als de Verenigde Naties en het Internationaal Monetair Fonds. Op cultureel-communicatief gebied gaat het om de intensivering van transnationale lange-afstandscommunicatie en de daaruit resulterende ontwikkeling in de richting van een 'wereldcultuurstelsel'. En op sociaal-psychologisch terrein is vooral het omvattender en inclusiever worden van identificaties van

belang.¹⁰ Onderzoek naar deze processen heeft betrekking op hun structuur en onderlinge samenhang, maar moet zich eveneens richten op de reacties erop, de tegenbewegingen, de pogingen om de eigen (nationale, regionale, etnische) groepsidentiteit te versterken.

Bij de theoretische dimensie gaat het om de vraag welke sociaal-wetenschappelijke interpretaties en verklaringen voor deze ontwikkeling te geven zijn, en welke implicaties mondialiseringsprocessen hebben voor de sociaal-wetenschappelijke theorievorming. Pogingen om theoretisch recht te doen aan mondialisering zijn verbrokkeld. In de sociologie is, zoals gezegd, vooral de wereldsysteemtheorie van Immanuel Wallerstein bekend geworden, met haar voorgangers en kritische navolgers. Maar andere sociologische benaderingen zijn eveneens van belang.¹¹ Daarnaast bestaan economische modellen, theorieën in de traditie van de internationale betrekkingen (Paul Kennedy bijvoorbeeld), en pogingen om wereldgeschiedenis of mensheidsgeschiedenis te bedrijven.¹² Hebben deze verschillende benaderingen raakvlakken? Kunnen ze op de een of andere manier worden geïntegreerd?

De normatieve dimensie betreft de beoordeling van de gevolgen van mondialisering. Optimistische en pessimistische visies staan hier tegenover elkaar. Een optimistische visie wordt - sinds Adam Smith en David Ricardo - vooral door economen uitgedragen. Groei van de internationale handel, afbraak van handels- en investeringsbarrières, liberalisering van internationaal verkeer zijn bevordelijk voor de internationale concurrentie, en volgens de wet van het comparatieve voordeel gunstig voor de welvaart in ieder land afzonderlijk. Alle initiatieven tot bevordering van vrijhandel door deregulering en verlaging of afschaffing van invoertarieven, zoals in de GATT-onderhandelingen, gaan hiervan uit. Niet alle economen delen die opvatting echter. Zo is de laatste tijd geweest op de groei van werkloosheid en de vergroting van sociaal-economische ongelijkheid in verschillende landen als gevolg van globaliseringsprocessen. Ouder is het debat over het zegenrijke dan wel verderfelijke effect van vrije handel en investeringen op de economieën van ontwikkelingslanden.

Een van de meest klemmende vragen is welke functies nationale staten kunnen en moeten behouden.¹³ Het streven naar een beperking van de staatkundige autonomie ten gunste van hogere integratieniveaus stuit in Europa momenteel op toenemend verzet. Meer in het algemeen is de vraag welke alternatieven er zijn voor de nationale staat als instrument van beheersing van maatschappelijke processen en ter realisering van politieke en sociale doeleinden.

Het is mogelijk noch wenselijk om deze drie dimensies los van elkaar te zien. In de bijdragen aan deze bundel is steeds getracht om empirische en theoretische vragen op elkaar te betrekken, terwijl met name in het laatste deel nieuw materiaal wordt aangedragen voor een beter inzicht in de sociale gevolgen van mondialisering.

Hoofddoel van dit boek is om feitelijke processen van mondialisering in kaart te brengen en in hun onderlinge samenhang te analyseren. Daartoe komen allereerst enkele algemene vragen aan bod. Abram de Swaan introduceert het begrip transnationale samenleving en plaatst de bestudering daarvan in het kader van de sociaal-wetenschappelijke theorievorming. Tom Nierop geeft vervolgens een nauwkeurig beeld van de ontwikkeling van mondiale netwerken sinds 1950, en analyseert, in relatie daarmee, de eveneens toegenomen regionale uitwisselingen.

In het daaropvolgende deel komen de voornaamste aspecten van mondialisering aan bod. Economisch-commerciële ontwikkelingen worden behandeld door Ruud Stokvis (over de dynamiek van transnationale ondernemingen) en Bert Scholtens (over de groei van internationale geld- en kapitaalstromen). Veranderingen in de wereld van staten worden belicht door Godfried van Benthem van den Bergh, terwijl August Gijswijt de totstandkoming beschrijft van een internationaal regime op ecologisch gebied. J. Goudsblom schrijft over de wording van een mondiaal regime van tijdsbepaling en dagindeling; Johan Heilbron analyseert internationale culturele uitwisselingen en de uiteenlopende positie van landen in dat kader.

De laatste drie artikelen gaan over de consequenties van mondialisering voor de sociale verhoudingen op lokaal en nationaal niveau. Nico Wilterdink bespreekt de samenhang tussen mondialisering en de toename van sociale ongelijkheid. Jan Nijman behandelt de gevolgen van mondialisering voor de grootstedelijke samenleving, en Jack Burgers en Godfried Engbersen presenteren de eerste resultaten van hun onderzoek naar internationale migratie en illegale vreemdelingen.

Tenslotte iets over de gebezigde terminologie. Zoals uit de titel van de bundel en uit deze inleiding blijkt, hebben wij de voorkeur gegeven aan mondialisering boven het anglicisme globalisering. Deze voorkeur hebben wij echter niet aan de auteurs van de bundel opgelegd, en hier en daar zal dan ook de term globalisering opduiken. Mondialisering of globalisering heeft een meer specifieke betekenis dan 'internationalisering': kan het bij dit laatste begrip al gaan om de intensivering van de afhankelijkheidsbetrekkingen tussen (de bewoners van) twee aangrenzende staten, het eerste begrip verwijst minimaal naar de intensivering van betrekkingen over grote afstanden waarbij mensen van verschillende continenten en culturen betrok-

ken zijn, - maar waar internationalisering mondialisering wordt is moeilijk precies aan te geven. In een wat andere zin kan 'internationaal' worden onderscheiden van 'transnationaal' (of 'internationalisering' van 'transnationalisering'): in het eerste geval gaat het dan om betrekkingen tussen staten, dat wil zeggen primair tussen regeringsfunctionarissen als vertegenwoordigers van deze staten, in het tweede geval om betrekkingen die buiten regeringen om gaan en de grenzen tussen staten doorkruisen. Internationaal, transnationaal, supranationaal, multinationaal, mondiaal plus de bijbehorende op -ering eindigende termen: er zou een verhandeling te schrijven zijn waarin al die termen systematisch van elkaar worden onderscheiden, maar het is de vraag of daarmee iets zou zijn gewonnen. Zoals uit de bijdragen aan deze bundel moge blijken, hoeft de uiteenlopende terminologie in de praktijk geen problemen op te leveren.

Noten

1. Marshall McLuhan, *Explorations in Communication* (1960), geciteerd in R. Robertson, *Globalization. Social Theory and Global Culture*, London: Sage, 1992, p. 8.
2. Vooral het tijdschrift *Arguments* (1956-1962) was hier van belang. Voor het planetaire denken dat in deze kring werd beleden zie K. Axelos, 'Après les satellites', herdrukt in C. Biegalski (red.), *Les intellectuels/La pensée anticipatrice*, Paris: UGE, 1978, pp. 266-268.
3. R. Worthington, 'Introduction', *Science, Technology and Human Values*, 18 (2) 1993, pp. 176-185.
4. Barbara Ward & René Dubos, *Only One Earth. The care and maintenance of a small planet*, London: André Deutsch, 1972; The World Commission on Environment and Development, *Our Common Future*, Oxford/New York: Oxford University Press, 1987 (ook wel bekend als het Brundtland-rapport). Beide boeken verschenen onder auspiciën van de Verenigde Naties.
5. Juist de bestseller-status van boeken als Lester Thurow's *Head to Head. The Coming Battle among Japan, Europe, and America* (New York, 1992) maakt ze in de ogen van sommige academische economen verdacht. Zie bijvoorbeeld de kritiek van Paul Krugman in *Foreign Affairs*, March/April 1994, pp. 28-44, en reacties hierop in *idem*, July/August 1994, pp. 186 e.v.
6. Zie bv. Stephen D. Krasner (ed.), *International Regimes*, Ithaca: Cornell University Press, 1983; Evan Luard, *The Globalization of Politics*, London: Macmillan, 1990. Voor nieuwe benaderingen in de internationale betrekkingen zie voorts Bertrand Badie, Marie-Claude Smouts, *Le retournement du monde, sociologie de la scène internationale*: Paris, Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, 1992. Ook in de marxistisch geïnspireerde politieke economie wordt in toenemende mate aandacht besteed aan 'globale' verbanden; vgl. Stephen Gill & David Law, *The Global Political Economy*, New York etc.: Harvester-Wheatsheaf, 1988, en Robert Fiala, 'Varieties of Expression in the New International Comparative Political

- Economy', *Sociological Perspectives*, 35, 2 (1992), pp. 205-215.
7. Wilbert E. Moore, 'Global Sociology: the World as a Singular System', *American Journal of Sociology*, 71, 1966, pp. 475-482.
 8. Vgl. B. Tromp, 'De theorie van het wereldsysteem: een overzicht', *Sociologische Gids*, 35, 1988, pp. 4-23; C. Chase-Dunn, Thomas D. Hall, 'The Historical Evolution of World-Systems', *Sociological Inquiry*, 64 (3) 1994, pp. 257-280.
 9. Martin Albrow, 'Introduction', in: M. Albrow, E. King (eds.), *Globalization, Knowledge and Society*, London: Sage, 1990, pp. 3-13.
 10. Vergelijk A. de Swaan, 'Identificatie in uitdijende kring', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 20 (3) 1994, pp. 6-24.
 11. Zie voor een inleidend (en onvolledig) overzicht van sociologische visies op mondialisering: Malcolm Waters, *Globalization*, London/New York: Routledge, 1995. Een overzicht vanuit sociaal-geografisch perspectief biedt Ben de Pater (red.), *Eenheid en verbroekeling. Paradox van de regionale dynamiek*, Assen: Van Gorcum, 1995.
 12. Zie J. Goudsblom, 'Lange-termijnprocessen in de mensheidsgeschiedenis', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 15(1) 1988, pp. 5-25.
 13. Vgl. A. de Swaan (ed.), *Social Policy beyond Borders: The Social Question in Transnational Perspective*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 1994.
-